

कक्षा तीनका कथाका मूलपाठमा प्रयुक्त शब्दहरूको सान्दर्भिकता

तीर्थराज भट्टराई^{१*}

^१उप-प्राध्यापक, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी

* Email: tirtha2023@gmail.com

Article Info

Article History:

Submitted 25 September 2023

Reviewed 03 January 2024

Revised 23 January 2024

Accepted 02 March 2024

Corresponding Author:

Tirtharaj Bhattarai

Email: tirtha2023@gmail.com

Copyright Information:

Copyright 2024 © Authors of this journal; with authors' permission, the copyright is transferred to the publisher for the first edition only.

Publisher:

Research Management Cell(RMC)

Janta Multiple Campus

Itahari, Sunsari

Tel.: 025-81300

Email: rmcjantacollege@gmail.com

लेखसार

नेपाली भाषा सिक्ने विद्यार्थीहरू मातृभाषी र विमातृभाषी दुवै भाषिक परिवेशबाट आउने भएकाले शब्दभण्डार चयनमा भाषापाठ्यपुस्तक सम्पादकले सजग हुनुपर्छ। सामुदायिक विद्यालयका कक्षा ३ मा पठनपाठन हुने अनिवार्य नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकका २ ओटा कथाका शब्दलाई सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट र अवलोकन विधिका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गरी प्राप्त भएका २५९ शब्दलाई कालक्रम, वितरणात्मक अवस्था, वाक्यात्मक कार्य, व्युत्पादन, रुपतात्त्विकता र शब्दस्रोतका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाटै विकसित भएको तथा तत्सम र आगन्तुक वर्गभित्र नपरेका नेपाली भाषाका ठेट शब्दको स्रोत तद्भव हुनसक्ने सम्भावना रहेकाले तत्सम, तद्भव र नेपाली भाषाका ठेटशब्दलाई पनि मौलिक वर्गभित्रै राखिएको छ। आगन्तुक वर्गमा फारसी स्रोतका ४ र अरबी स्रोतका ४ र हिन्दी स्रोतको १ गरी जम्मा ९ वटा शब्दप्रयोग भएका छन्। लोककथा र नीतिकथाको छनोटले आगन्तुक शब्द स्रोतलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ। द्विव्युत्पन्न शब्द र संयुक्त क्रियाको प्रयोग भने कक्षाको स्तरभन्दा माथि देखिन्छ। यस अध्ययनले शब्दनिर्माण प्रक्रिया, स्रोत पहिचान, पदवर्ग पहिचानसम्बन्धी अध्ययन गर्ने अध्येता; भाषापाठ्यपुस्तक लेखक तथा सम्पादक; भाषा शिक्षण कार्यमा संलग्न शिक्षक तथा विद्यार्थी वर्गलाई सहयोग पुग्न सक्छ।

शब्दकुञ्ज: शब्दकोश, शब्दवर्गीकरणका आधार, आधारभूततह, पठ्य-श्रव्य विधा, भाषापाठ्यक्रम

विषयप्रवेश

भाषा मानवीय विचार विनिमयको माध्यम र सामाजिक वस्तु हो। खास गरी स्वर र व्यञ्जन जस्ता ध्वनिहरू स्पष्ट छुट्याउन सकिने गरी मान्छेका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित आवाजलाई मात्र भाषा भनिन्छ। विचार विनिमयका सबै माध्यमलाई भाषा भनिदैन। आँखा फिम्याएर, हातले इसारा गरेर, ताली बजाएर गरिने विचार विनिमय भाषा होइन। त्यसै गरी पशुपंक्षीहरूले प्रयोग गर्ने ध्वनि वा आवाजलाई पनि भाषावैज्ञानिक सन्दर्भमा भाषा भनिदैन (न्यौपाने र अन्य, २०६७ : पृ.१)।

भाषा मानव मात्रैको पेवा तथा सामाजिक वस्तु हो। यो एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा सँदै जान्छ। भाषाको आर्जन सामाजमै गरिन्छ र त्यसको प्रयोग पनि सामाजिक सम्पर्क कायम गर्ने उद्देश्यले समाजमा गरिन्छ। भाषा आर्जनको कार्य घर, परिवार, छरछिमेक तथा समाजका साथसाथै औपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट पनि गरिन्छ। भाषालाई विचार आदानप्रदानको सरल, सहज र प्रभावकारी माध्यमका रूपमा लिइन्छ। व्यक्ति जुन भाषिक वातावरणमा जन्मिहुँकि हुन्छ उसमा सोही स्थानमा भाषा बुझ्ने र बोल्ने दक्षता स्वतः प्राप्त हुँदै जान्छ। त्यसैले भाषा मानवीय जीवनमा अपरिहार्य वस्तुका रूपमा रहेको हुन्छ।

भाषा पाठ्यक्रमको मर्मअनुरूप तयार पारिएको पुस्तक भाषापाठ्यपुस्तक हो। यसले योजनाबद्ध भाषा शिक्षणमा सहयोग गर्दछ। भाषा पाठ्यपुस्तकमा विभिन्न विधा राखिएका हुन्छन्। विद्यार्थीको भाषिक क्षमता प्रतिकूल हुने गरी अपरिचित र जटिल संरचनाका शब्दहरूको थुप्रो भाषापाठ्यपुस्तकमा लगाउनु हुँदैन। विद्यार्थीहरूका भाषिक क्षमता र स्तर हेरी सुरु सुरुमा परिचित एवम् सरल संरचनाका शब्दहरूलाई प्रस्तुत गरेपछि क्रमशः पुनरावृत्तिमूलक नयाँ शब्द थप्दै जानुपर्दछ। पञ्चांशको सिद्धान्त प्रयोग गरी नयाँ शब्द थप्दै जाँदा उपयुक्त हुन्छ। प्राथमिक तहका पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग हुने शब्दहरू सरल र अभिधामूलक हुनुपर्दछ। माथिल्ला कक्षाका

पाठ्यपुस्तकहरूमा जटिल संरचना र लक्ष्यार्थमूलक शब्दभण्डारलाई पनि क्रमशः समावेश गर्नु राम्रो हुन्छ (पौडेल, २०६७: पृ.१४६)। शब्दहरूको संयोजन गर्दा स्रोत, पदवर्ग, संरचना, रूपतत्त्व, वितरण, कार्य, व्युत्पादन, प्रयोगक्षेत्र वा विषयगत भेद जस्ता आधारमा ध्यानदिनु पर्दछ। यी सबैले भाषा पाठ्यपुस्तकलाई प्रभाव पार्दछन्। अन्य भाषाका पाठ्यपुस्तकमा जस्तै नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तकहरूमा पनि विद्यार्थीहरूको तह वा कक्षा, क्षमता, स्तर, रुचि, आवश्यकता, पूर्वभाषिक पृष्ठभूमि आदिका आधारमा सन्तुलित प्रयोग हुन सकेन भने विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता बढ्ने कुरामा बाधा उत्पन्न हुन्छ। भाषा सिकारु भाषिक रूपमा कमजोर भएमा विषयवस्तुमा पनि कमजोर बन्छन्। भाषिक विषयवस्तुहरूलाई सङ्गठित गरी अध्ययन अध्यापन र अभ्यासमा सहयोग पुऱ्याउन तयार पारिएको भाषा पाठ्यपुस्तकले भाषापाठ्यक्रमका उद्देश्य पूरा गर्न यसले सहयोग गर्छ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा कक्षाअनुसार शब्दहरू छनोट गर्नुपर्दछ। हरेक कक्षामा नयाँ शब्द छान्ने वा थप्ने कुरामात्र नभएर थपिएका कुराहरूको उचित रखाइको क्रम मिलाउने वा स्तरण गर्ने कार्य पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तकहरूमा नेपाली ठेट शब्दहरू नभएर संस्कृत, अङ्ग्रेजी वा अरू कुनै पनि भाषाको प्रभाव भयो भने विद्यार्थीहरू शुद्ध, स्तरीय, मानक र परिष्कृत भाषा सिक्नबाट बञ्चित हुन्छन्। यस्तो स्थिति आउनुको मूलकारण भनेको भाषापाठ्यपुस्तक लेख्ने बेलामा ध्यान नदिनु हो।

पाठ्यपुस्तक लेखन/सम्पादन गर्दा माथि उल्लेख गरिएका निश्चित कुराहरूलाई ध्यान दिने हो भने पाठ्यपुस्तकका शब्दभण्डारमा नियन्त्रण हुन्छ। पौडेल र अन्य (२०७५) का विचारमा बेनियम शब्द थप्दै जानाले विद्यार्थीको बुझाइ अस्पष्ट हुन्छ। यसको परिमाणस्वरूप विद्यार्थी भाषिक रूपमा कमजोर बन्छन्। यस क्रममा प्रयोग भइसकेका कम्तीमा पनि ८० प्रतिशत शब्दहरूकै आधारमा नयाँ कक्षा वा पाठमा २०

प्रतिशत शब्दहरू थप्दै जानु पर्छ। कुनै पनि भाषाको शब्दभण्डार सबै पढाउने वा सिक्ने भन्ने कुरा कल्पना नै गर्न नसकिने कुरा हो। त्यसैले शब्दभण्डारमा आवश्यक नियन्त्रण गर्न जरूरी हुन्छ। कक्षा तीनको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका कथाका मूलपाठमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको वर्गीकरण गरी ती शब्दभण्डार प्रयोगको सान्दर्भिकताको अध्ययन गर्ने मुख्य ध्येयले यो अध्ययन गरिएको हो।

समस्याकथन

यो अध्ययन मेरो नेपाली कक्षा ३ का दुइटा कथाका मूलपाठमा प्रयुक्त शब्दहरूको सान्दर्भिकतामा केन्द्रित गरिएको छ। त्यसैले कक्षा ३ का *ढुङ्गाको खिचडी र अनौठो परीक्षा* कथामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई कालक्रम, वितरणात्मक अवस्था, व्याकरणात्मक कार्य, व्युत्पादन, रुपतात्त्विकता, कोशीयता र शब्दस्रोतका आधारमा विश्लेषण गर्ने कामले आगामी दिनमा भाषापाठ्यपुस्तकहरूमा गर्नुपर्ने शब्दभण्डारसम्बन्धी कामहरू औल्याइदिनेछ। नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तकहरूलाई अझ परिष्कृत, स्तरीय र गुणस्तरीय बनाउन सहयोग पुग्ने खालका सुझाव दिने उद्देश्यले मेरो नेपाली कक्षा ३ का कथाका मूलपाठमा प्रयुक्त शब्दहरूको सान्दर्भिकता शीर्षकमा यो अध्ययन गरिएको हो। भाषापाठ्यपुस्तक विद्यार्थीलाई भाषासिक्न र भाषापाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि प्रयोगहुने एउटा प्रमुख साधन हो जुन विद्यार्थीको स्तर, क्षमता, रूचि, आवश्यकता, उमेर र भाषिक पृष्ठभूमिसँग मेल खाने छ कि छैन? यसमा शब्दभण्डारको आवश्यक नियन्त्रण छ कि छैन? भन्ने कुरामा केन्द्रित भएर यो अध्ययन गरिएको छ। शिक्षक, अनुसन्धाता, पाठ्यपुस्तकलेखक, पाठ्यक्रमनिर्माता, स्वतन्त्र अध्येता यसबाट कुनै न कुनै रूपमा यसको निष्कर्षबाट लाभान्वित हुन सक्ने भएकाले यस अध्ययनलाई शब्दहरूको वर्गीकरणमा केन्द्रित पारिएको छ। यो अध्ययन निम्नलिखित समस्याकथनमा केन्द्रित रहेको छ:

क. कक्षा ३ का कथा विधामा के कस्ता

शब्दहरू छन् ?

ख. कालक्रम, वितरणात्मक अवस्था, व्याकरणात्मक कार्य, व्युत्पादन, रुपतात्त्विकता, कोशीयता र स्रोतका आधारमा यी शब्दहरूको सान्दर्भिकता कस्तो छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययन निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ:

क. कक्षा ३ का कथा विधामा प्रयुक्त शब्दहरू पहिचान गर्नु,

ख. कालक्रम, वितरणात्मक अवस्था, व्याकरणात्मक कार्य, व्युत्पादन, रुपतात्त्विकता, कोशीयता र स्रोतका आधारमा कथामा प्रयुक्त शब्दहरूको सान्दर्भिकताको अध्ययन गर्नु।

पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषाका शब्दभण्डारमा केन्द्रित भई धेरै अध्ययन भएका छन्। यसै क्रममा शर्मा (२०५२) ले *अ क्रिटिकल इभालुएसन अफ प्राइमरी लेभल गभर्मेन्ट टेक्सबुक्स अफ नेपाली ल्याङ्गवेज* शीर्षकमा विद्यावारिधि तहको शोधप्रबन्ध सम्पन्न गरेका छन्। उक्त अध्ययनमा दोलखा, काठमाडौं, भक्तपुर, बर्दिया जिल्ला छनोट गरी ती जिल्लाका १८ ओटा विद्यालय, १५६ जना शिक्षक र कक्षा ३ र ५ का ७९६ जना विद्यार्थी छनोट गरेर शिक्षकबाट प्रश्नावली तथा विद्यार्थीबाट बोधगम्यताको परीक्षण गरी शिक्षकको अनुभव तथा पाठ्यपुस्तकको कठिनाई स्तर ठम्याउने प्रयास गरिएको छ (बराल, २०६१: पृ. ७)। त्यसै गरी काफ्ले (२०५३) ले *कक्षा १ को मेरो नेपाली कितावमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन* शीर्षकमा शोधपत्र सम्पन्न गरेको देखिन्छ। यस अध्ययनमा उक्त पाठ्यपुस्तकमा जम्मा ३८४ शब्दहरू रहेका, तीमध्ये नामवर्गका सङ्ख्याअधिक रहेका, भण्डै ७१ प्रतिशत तद्भव स्रोतका शब्द रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। दुई वर्ष पछि गिरी (२०५४) ले *स्तरानुरूपताका दृष्टिले मेरो नेपाली किताव कक्षा चारमा प्रयुक्त*

शब्दभण्डारको विश्लेषण शीर्षकमा शोधपत्र सम्पन्न गरेका छन्। यसमा कक्षाको पाठ्यपुस्तकमा अति कठिन र कठिन दुबै आठआठ प्रतिशत शब्द रहकाले स्तर अनुरुपता नदेखिएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ।

गौतम (२०५४) ले तीनकक्षाको मेरो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरेका छन्। उक्त अध्ययनमा नामवर्गका शब्द सबैभन्दा बढी, त्यसपछि क्रमशः क्रिया, अव्यय, सर्वनाम, क्रियाबोधकशब्द रहेकाले शब्दवितरणका हिसाबले सन्तुलित नरहेको; शब्द आवृत्ति असन्तुलित रहेको अनि ८२.०८ प्रतिशत तद्भव, १२.९३ प्रतिशत तत्सम, ४.६८ प्रतिशत आगन्तुकक शब्दहरू प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ (भण्डारी, २०६३: पृ.१४३)।

खनाल (२०५६) ले कक्षा ५ को मेरो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दहरूको आवृत्तिगणना शीर्षकमा अध्ययन गरेका छन्। त्यस अध्ययनमा पाठ्यपुस्तकमा जम्मा १६५ अनावृत्तशब्दहरू रहेको, पदवर्गका दृष्टिले नामवर्गका शब्दहरू ५३.१४ प्रतिशत, स्रोतका दृष्टिले हेर्दा तद्भव स्रोतका शब्दहरू ५३.८६ प्रतिशत, र शून्यआवृत्तिदेखि अधिकतम ४१० आवृत्ति भएका शब्दहरू उक्तपाठ्यपुस्तकमा रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

थापा (२०५७) ले कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन शीर्षकमा अनुसन्धान गरी सन्धि एवम् समास भई बनेका (अनावृत्त १३०७ शब्दहरूमध्ये) ३०४ तत्सम रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। पराजुली (२०५८) ले रिलिभेन्स अफप्राइमरी करिकुलम इन नेपाल शीर्षकमा अनुसन्धान सम्पन्न गरेका छन्। यसमा कक्षा १-५ सम्मका भाषापाठ्यपुस्तकहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ। नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको प्रस्तुति र सिकाइ उपलब्धिको प्रस्तुतिमा निकै अन्तर देखिएको, सीपगत दृष्टिले हेर्दा सुनाइ र बोलाइका नगान्य अभ्यासहरू मात्र दिइएको र केही विषयवस्तु त औसत विद्यार्थीका क्षमताका दृष्टिले

अनुपयुक्त देखिएको निष्कर्ष यस अध्ययनमा निकालिएको छ। ज्ञवाली (२०५९) ले कक्षा ७ को हाम्रो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण विषयक शोधपत्र सम्पन्न गरेका छन्। यस अध्ययनमा उक्त पाठ्यपुस्तकमा जम्मा अनावृत्त शब्दसङ्ख्या २३५६ रहेको; संस्कृत स्रोतका ४७.५७ प्रतिशत तद्भव स्रोतका ४०.६७ प्रतिशत, अरवी स्रोतका ४.२९ प्रतिशत, फारसी स्रोतका ४.०९ प्रतिशत, अङ्ग्रेजी स्रोतका १.९१ प्रतिशत, नेवारी स्रोतका ०.०८ प्रतिशत, पोर्तुगाली र चिनिया स्रोतका ०.०४ प्रतिशतशब्दहरू रहेको; नामवर्गका शब्द ५८.११ प्रतिशत, विशेषण वर्गका शब्द १८.५५ प्रतिशत, क्रियावर्गका शब्द १३.३३ प्रतिशत, क्रिविवर्गका शब्द ५.९० प्रतिशत र बाँकी अन्यवर्गका शब्द रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

अधिकारी (२०६०) ले कक्षा ८ पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन विषयक अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पर्याप्त सन्तोषजनक नरहेको, नेपाली दोस्रो भाषा हुने विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर पाइएको, गाँउका विद्यार्थीहरूको पहिचानात्मक क्षमताका तुलनामा सहरका विद्यार्थीहरूको क्षमता निकै सुदृढ तथा सबल रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्।

भट्टराई (२०७६) ले मेरो नेपाली कक्षा १ का मूलपाठमा प्रयुक्तशब्दहरूको अध्ययन शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेखमा छयानव्वे प्रतिशत मौलिक र शाब्दिकवर्गका शब्द; पञ्चानव्वे प्रतिशत शाब्दिक, कोशीय र खुलावर्गका शब्द; आगन्तुक, अशाब्दिक र बन्दवर्गका शब्दहरू तुलनात्मक रूपमा ज्यादै कम रहेका; विकारी र अविकारी वर्गको अनुपात सामान्य देखिएता पनि व्याकरणिक कोटिका आधारमा नामयोगी र विस्मयादिबोधकवर्गका शब्दको प्रयोग क्रमशः ०.२९ र ०.५८ प्रतिशत देखिएको र कक्षाको स्तरअनुसार व्युत्पन्नशब्दको प्रयोग मूलशब्दभन्दा बढी देखिएकाले आगामी दिनमा मूलशब्दको प्रयोग बढाउन जरुरी देखिएको निष्कर्ष निकालेका छन्।

आजसम्म भएका विविध अध्ययनले पाठ्यपुस्तकको अध्ययन विश्लेषणको दायरा फराकिलो पारेका छन् । यी कार्यले पाठ्यपुस्तक निर्माण र शब्द छनोटमा सहयोग पुगेको छ । यद्यपि विभिन्न तहका लागि निर्माण भई प्रयोगमा आएका पाठ्यपुस्तकहरू कति स्तरयुक्त र विद्यार्थीकेन्द्रित छन् भन्ने कुराको पर्याप्त अध्ययन भएको छैन । त्यसै गरी शब्दभण्डारको सान्दर्भिकतामा केन्द्रित भई आधारभूत तहको कक्षा ३ मा अध्यापन भइरहेको अनिवार्य नेपाली भाषा विषयका पाठ्यपुस्तकका कथाहरूमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको सान्दर्भिकताको अवस्थाका पहिचान गरी ती शब्दको सूक्ष्म रूपमा वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यले यस अघि कसैले पनि अध्ययन अनुसन्धान कार्य नगरेकाले यो अध्ययन गर्न गरिएको हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा गुणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसमा तथ्याङ्क सङ्कलनको साधनका रूपमा अवलोकन विधि र सूक्ष्म पठन विधिको प्रयोग गरिएको छ । नमुनाका रूपमा कक्षा ३ को भाषा पाठ्यपुस्तकका ५ ओटा मध्ये २ ओटा कथामा प्रयुक्त शब्दहरू रहेका छन् । यसको प्राथमिक स्रोतका रूपमा सामुदायिक विद्यालयका आधारभूत तह, कक्षा ३ मापठनपाठन हुने नेपाल सरकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित अनिवार्य नेपाली भाषाको पाठ्यपुस्तकभित्रका कथा रहेका छन् । द्वितीयक स्रोतका रूपमा भने नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोश, हेमाङ्गराज अधिकारी र भट्टराईको प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, भाषाविद् टङ्कप्रसाद न्यापानेका भाषाविज्ञानको रुपरेखा, नेपाली मानकव्याकरण तथा कार्यमूलक लेखन, टङ्कप्रसाद न्यौपाने र अन्यको सामान्य भाषाविज्ञान, लामिछाने र अन्यको सामान्य भाषाविज्ञान, योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मीको भाषा विज्ञान, पारसमणि भण्डारीको स्नातकोत्तर नेपाली शिक्षा शोध विवरण जस्ता पुस्तकहरूको सहयोग लिइएको छ । यसका साथसाथै शब्दभण्डारसंग

सम्बन्धित विभिन्न जर्नल तथा अनुसन्धानमूलक लेख तथा सन्दर्भपुस्तक समेतको सहयोग लिएर कक्षा तीनका कथामा प्रयुक्त प्रयुक्त शब्दहरूको सान्दर्भिकतको अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

वाक्यमा प्रयोग भएको शब्द नै पद हो । शब्द र पद एउटै होइनन् । शब्दमा कोशीय अर्थ हुन्छ भने पदमा कोशीयका साथै व्याकरणिक अर्थ पनि हुन्छ । लामिछाने र अन्य (२०६९) ले उल्लेख गरेअनुसार शब्दले वाक्यमा आएर काम गरेपछि मात्र पद बन्दछ । शब्दलाई कच्चापदार्थ र पदलाई तयारी मालका रूपमा लिइन्छ । शब्दलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । न्यौपाने र अन्य (२०६७) का अनुसार कोशीयताका आधारमा शब्दशाब्दिक र अशाब्दिक २ वर्गमा विभाजित हुन्छन् । शाब्दिक वर्गमा नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण जस्ता स्वतन्त्र अर्थ हुने र अशाब्दिक वर्गमा सर्वनाम, निपात, परस्थानिक, निर्धारक, संयोजक, विस्मयादिबोधक जस्ता शब्दहरू पर्दछन् भने वाक्यात्मक वितरणका आधारमा शब्दशीर्ष र अशीर्ष गरी २ वर्गमा विभाजित हुन्छन् । नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र क्रियापद वाक्यमा शीर्ष भएर आउँछन् भने अशाब्दिक वर्गका शब्दशीर्ष बन्न सक्दैनन् । लामिछाने र अन्य (२०६९) ले कोशीयता, रूपतात्त्विकता, वाक्यात्मकवितरण, कालक्रमिकता र कार्यका आधारमा; यादव र रेग्मी (२०५६) ले व्याकरणिक कोटि, व्याकरणिक कार्य र रूपायनिक कोटिका आधारमा शब्दको वर्गीकरण गरेका छन् । लामिछाने र अन्य (२०६९) ले रूपतात्त्विक आधारमा शब्दलाई विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापद) र अविकारी (अव्यय अन्तर्गतका शब्द) २ वर्गमा विभाजन गरेका छन् । न्यौपाने (२०६२) ले कार्यका आधारमा शब्दलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, क्रियापद, विस्मयादिबोधक, निपात नौ वर्गमा राखेका छन् ।

शब्द वर्गीकरणका आधार अरु पनि छन् । लामिछाने र अन्य (२०६९) का अनुसार कालक्रमिकताका आधारमा शब्द खुला र बन्द गरी

२ वर्गमा विभाजित हुन्छन् । नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगीखुलावर्गमा पर्दछन् । सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिबोधक बन्द वर्गमा पर्दछन् । न्यौपाने (२०६२) का अनुसार नेपालीमा स्रोतका आधारमा शब्दलाई मौलिक, आगन्तुक र संकर गरी ३ वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । मौलिक वर्गमा तत्सम र तद्भव शब्द पर्दछन् । संस्कृतबाहेक अरु स्रोतबाट आएका शब्द आगन्तुक हुन् । संस्कृत र आगन्तुक दुवै स्रोतबाट आएका शब्द संकर वर्गका हुन् । अतः विद्या, लता जस्ता शब्द तत्सम; छाता, कान जस्ता शब्द तद्भव; कोट (अङ्ग्रेजी), पसल (नेवारी) जस्ता शब्द आगन्तुक र कम्प्युटरीकृत (अङ्ग्रेजी – कम्प्युटर, संस्कृत-इ-कृत) संकर वर्गका शब्द हुन् । बनोटका आधारमा शब्दलाई मूल र व्युत्पन्न गरी २ वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

यस अध्ययनमा शब्दभण्डारको संरचनात्मक ढाँचा र शब्दभण्डारको छनोट र स्तरणका सिद्धान्तका आधारमा शब्द छनोटको सान्दर्भिकताको अध्ययन गरी निष्कर्ष निम्त्याएको छ ।

नतिजा र छलफल

कक्षा ३ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका कथामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई स्रोत, बनोट, कोशीयता, कालक्रमिकता, आधार, वाक्यात्मकवितरण, वाक्यात्मकवा व्याकरणात्मक कार्य र रूपतात्त्विक आधारमा वर्गीकरण गरी ती शब्दहरूको प्रतिशत गणना गरी सान्दर्भिकताको अध्ययन गरिएको छ ।

स्रोतका आधारमा मौलिक र आगन्तुक २ भेद मुख्य भएपनि मौलिकभित्र तत्सम, तद्भव र नेपाली भाषाका ठेटशब्दलाई एकै ठाँउमा राखिएको छ, किनभने नेपालीभाषा संस्कृत भाषाबाटै विकसित भएको तथा तत्सम र आगन्तुक वर्गीभित्र नपरेका नेपाली भाषाका ठेट शब्दको स्रोत तद्भव हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ । आगन्तुकभित्रका शब्दहरूलाई अलग्गै स्रोत खुलाएर राखिएको छ । हिन्दी, फारसी र अरबी स्रोतका जम्मा ९ वटा शब्दप्रयोग भएका छन् । लोककथा र नीतिकथाको छनोटले

शब्दस्रोतलाई प्रभाव पारेको छ । स्वर वर्णबाट ३५ र व्यञ्जन वर्णबाट २२४ शब्द सुरु भएका छन् । अतः स्वर र व्यञ्जन वर्ण प्रयोगको अनुपात मिलेको देखिन्छ । मुख्य स्वरमध्ये ओबाट सुरु हुने र २९ व्यञ्जनमध्ये ड वर्णबाट सुरु हुने कुनै शब्दको प्रयोग यी कथामा भेटिदैन । प्रयोग भएका स्वर वर्णमध्ये आबाट सबैभन्दा बढी १३ र सबैभन्दा कम ए बाट ५ शब्दप्रयोग भएका छन् । प्रयोग भएका व्यञ्जनमध्ये क र ब बाट सबैभन्दा बढी १८/१८ र सबैभन्दा कम ट, ड अनि ढ बाट १/१ ओटा शब्दमात्र प्रयोग भएको देखिन्छ । कक्षाको स्तरअनुसार वर्णगत छनोटका आधारमा कथामा प्रयुक्त शब्दको अवस्था सन्तोषजनक छ । विकारी र अविकारी शब्दको प्रयोग प्रतिशत कक्षाको स्तरअनुसार उपयुक्त रहे पनि व्युत्पन्नशब्दको प्रयोग भने स्तरभन्दा जटिल प्रकृतिको देखिन्छ । द्विव्युत्पन्नशब्द र संयुक्तक्रियाको प्रयोग भने स्तरभन्दा माथिका देखिन्छन् ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त शब्दहरू विभिन्न आधारमा छनोट भएका हुन्छन् । शब्दहरूको संयोजनस्रोत, पदवर्ग, संरचना, रूपतत्त्व, वितरण, कार्य, व्युत्पादन, प्रयोगक्षेत्र वा विषयगत भेद जस्ता आधारमा गरिन्छ । यी सबैले भाषापाठ्यपुस्तकलाई प्रभावित तुल्याउन सक्छन् । त्यसैले भाषाका पाठ्यपुस्तकमा शब्दहरूको उपयुक्त प्रयोग हुन जरुरी रहन्छ । विद्यार्थीहरूको तह वा कक्षा, क्षमता, स्तर, रुचि, आवश्यकता, पूर्वभाषिक पृष्ठभूमि आदिका आधारमा सन्तुलित प्रयोग हुन सकेन वा अन्य भाषाको प्रभाव पर्थो भने विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता बढ्ने कुरामा बाधा उत्पन्न हुन सक्छ । त्यस्तो नहोस् भन्नका लागि शब्दभण्डारको नियन्त्रण गर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

टेबल नं १

कथामा प्रयुक्त शब्दहरूको वर्गीकरण

क्र.स	वर्गीकृत वर्ग	शब्द सङ्ख्या
१	मौलिक	२५०
२	आगन्तुक	९
३	शाब्दिक	२१७
४	अशाब्दिक	४२
५	व्युत्पन्न	१६४
६	अव्युत्पन्न	९५
७	खुला	२१७
८	बन्द	४२
९	शीर्ष	२१७
१०	अशीर्ष	४२
११	नाम	४९
१२	सर्वनाम	२६
१३	विशेषण	२६
१४	क्रियापद	७५
१५	क्रियाविशेषण / क्रियायोगी	५६
१६	नामयोगी	२
१७	संयोजक	६
१८	निपात	१३
१९	विस्मयादिबोधक	६
२०	विकारी	१८७
२१	अविकारी	७२

शब्दभण्डारको विकास गर्नु भाषापाठ्यपुस्तकको मुख्य प्रयोजन भएकाले शब्दभण्डारको नियन्त्रणमा सजगता अपनाउनु पर्छ । विद्यार्थीहरूका भाषिक क्षमता र स्तर हेरी सुरु सुरुमा परिचित एवम् सरल संरचनाका शब्दहरूलाई प्रस्तुत गरेपछि क्रमशः पुनरावृत्तिमूलक ढङ्गले नयाँ शब्द थप्दै जानुपर्दछ । पञ्चांशको सिद्धान्त प्रयोग गरी नयाँ शब्दथप्दै जाँदा उपयुक्त हुने सैद्धान्तिक धारणालाई ख्याल गरेर शब्दचयन गरिएको छैन ।

कथाका मूलपाठमा भएका शब्दहरूलाई

वर्गीकरण गर्दा वर्गगत असन्तुलन उच्च देखिन्छ । मौलिक शब्द आगन्तुक शब्दभन्दा २४१ वटा बढी र शाब्दिक शब्द अशाब्दिक शब्दभन्दा १७५ वटा बढी प्रयोग भएका छन् । व्युत्पन्न शब्द अव्युत्पन्न शब्दभन्दा ६९ वटा बढी र खुला शब्द बन्द शब्दभन्दा १७५ वटा बढी प्रयुक्त छन् । शीर्ष शब्द र अशीर्ष शब्दको अनुपात खुलाशब्द र बन्दशब्द समान रहेको छ । विकारी शब्द अविकारी शब्दभन्दा ११५ वटा बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । पद वर्गका आधारमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण र निपातको प्रयोग कक्षाको स्तरअनुसार उपयुक्त नै देखिन्छ ।

भट्टराई, २०२४, कक्षा तीनका कथाका मूलपाठमा.....

संयोजक, नामयोगी र विस्मयादिबोधकको उपस्थिति अति कम देखिन्छ। उक्त सबै तथ्यलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ।

निष्कर्ष

भाषा पाठ्यपुस्तकले योजनाबद्ध भाषाशिक्षणमा सहयोग गर्दछ। यसमा विभिन्न विधा राखिएका हुन्छन्। विद्यार्थीको भाषिक क्षमता अनुकूल हुनेगरी परिचित र सरल संरचनाका शब्दहरूको प्रयोग भाषा पाठ्यपुस्तकमा गर्नुपर्छ। विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमता र स्तरअनुसार सुरुमा परिचित एवम् सरल संरचनाका शब्दहरूलाई प्रस्तुत गरेपछि क्रमशः पुनरावृत्तिमूलक नयाँ शब्द थप्दै जानु उपयुक्त मानिन्छ। कक्षा ३ मा नेपाली भाषा सिक्ने विद्यार्थीहरू मातृभाषी र विमातृभाषी दुवै भाषिक परिवेशबाट आएका हुन्छन्। अतः भाषाको शब्दभण्डार चयनमा भाषापाठ्यपुस्तक लेखक तथा सम्पादकले विशेष ध्यान दिनुपर्छ। सामुदायिक विद्यालयको आधारभूत तह, कक्षा ३ मा पठनपाठन हुने नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित अनिवार्य नेपाली विषयको भाषा पाठ्यपुस्तकका २ ओटा कथामा ९६.५२ प्रतिशत मौलिक र ३.४८ प्रतिशत आगन्तुक; ८३.७८ प्रतिशत शाब्दिक, खुला तथा शीर्ष र १६.२२ अशाब्दिक, बन्द तथा अशीर्ष; ६३.३२ प्रतिशत व्युत्पन्न र ३६.६८ प्रतिशत अव्युत्पन्न शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइयो। साना कक्षामा अव्युत्पन्न शब्दहरूको प्रयोग यति कम हुनु राम्रो होइन। आगन्तुक वर्गका शब्दको प्रयोग ०.३४ प्रतिशत मात्र गरिएको छ, जुन ज्यादै कम देखिन्छ। ७२.२० प्रतिशत विकारी र २७.८० प्रतिशत अविकारी वर्गको अनुपात सामान्य देखिए तापनि व्याकरणिक कोटिका आधारमा नामयोगी वर्गका शब्दको प्रयोग ०.७८ प्रतिशतमात्र देखिन्छ। नामयोगी वर्गका शब्दको प्रयोग एक प्रतिशतभन्दा कम देखिएकाले वर्गगत असन्तुलन उच्च देखिएकाले यसलाई सुधार गर्न आवश्यक देखिन्छ। कक्षाको स्तरअनुसार व्युत्पन्नशब्दको प्रयोग मूलशब्दभन्दा बढी देखिएकाले आगामी दिनमा व्युत्पन्न वर्गका शब्द प्रयोगलाई घटाउन जरुरी देखिन्छ। विद्यार्थीको

स्तर, क्षमता, रूचि, आवश्यकता, उमेर, भाषिक पृष्ठभूमिसँग मेल खाने शब्दहरूको प्रयोग भाषा पाठ्यपुस्तकका कथामा कम मात्रामा भएको देखिन्छ। यसर्थ कथाका प्रयुक्त शब्दभण्डारको सान्दर्भिकताको अवस्था सामान्य रहेकाले आगामी दिनमा विद्यार्थीको स्तर, क्षमता, रूचि, आवश्यकता, उमेर, भाषिक पृष्ठभूमिसँग मेल खाने शब्दहरूको प्रयोग गरी शब्दभण्डारमा नियन्त्रण गर्न र वर्गगत सन्तुलन मिलाउन आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६१), *नेपाली भाषाशिक्षण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६१) *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* (सम्पा.) दोस्रो संस्करण-२०७४), काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि।
- काप्ले, गोपीकृष्ण (२०५३), *कक्षा एकको मेरो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन*, अप्रकाशित एमएड शोधपत्र, त्रिवि, कीर्तिपुर।
- गिरी, हिमलाल (२०५४), *स्तरअनुरुपताका दृष्टिले मेरो नेपाली किताबकक्षा चारमा प्रयुक्तशब्दहरूको विश्लेषण* अप्रकाशित एमएड शोधपत्र, त्रिवि, कीर्तिपुर।
- न्यौपाने, टड्कप्रसाद (२०६२) *नेपाली मानकव्याकरण तथा कार्यमूलक लेखन*, विराटनगर: श्याम पुस्तक भण्डार।
- न्यौपाने, टड्कप्रसाद र अन्य, (२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: सनलाईट पब्लिकेसन।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०४०), *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (सम्पा.) दसौं संस्करण-२०७५), काठमाडौं: नेपालप्रज्ञा प्रतिष्ठान।

पौडेल, टीकाप्रसाद, तीर्थराज भट्टराई र मदनराज बराल(२०७५), नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति (ते.सं), काठमाडौं: जुटिपटर प्रकाशन तथा वितरक प्रा. लि. ।

पौडेल, हिममाया (२०६७), नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति, काठमाडौं : कामक्षप्रकाशन, ।

बराल, मदनराज (२०६९) कक्षा ७ को महेन्द्रमाला र हाम्रो नेपाली किताबको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित एमएड शोधपत्र,

त्रिवि, ताहाचल ।

भट्टराई तीर्थराज, (२०७६), मेरो नेपाली कक्षा १ का मूलपाठमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन, शारदा सन्देश-४ श्री शारदा मावि इनरुवा सुनसरी, वर्ष ४ अङ्क ४ ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६३), स्नातकोत्तर नेपाली शिक्षाशोध विवरण, काठमाडौं: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५९), भाषा विज्ञान, काठमाडौं : हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

